

Lówy Dániel

A KÉNYSZERŰEN FÉLBESZAKADT ÚTKERESÉS

Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009. Szójegyzékkel, személynév-, helynév-, tárgy- és intézménymutatóval, román és angol nyelvű összefoglalással, 543 oldal¹

Gyakran hangzik el a kérdés olyanoktól is, ott is és olyankor is, akiktől, ahol és amikor a legkevésbé számítunk rá: milyen jogon ír ez a személy a zsidóságról? Mintha bármiféle konkrét minőségre, alanyi jogra, netalán származásra lenne szükség ahhoz, hogy valaki a zsidóság történetével vagy kultúrtörténetével foglalkozzon. *Gidó Attilának* semmilyen családi indíttatása nincs a téma iránt, csupán élénk intellektuális érdeklődése. Egyedül ez motiválja a nagyszabású és nagy horderejű történeti kutatást, amit évek óta folytat. Többünkkel szemben, akik hasonló irányban ténykedünk, *Gidó Attila* szakképzett történész, és e tudományt korszerű alapokon műveli; hipotézist állít fel, megnevezi a módszereit, majd a felvetett kérdésekre keresi a választ; adatokkal bizonyít vagy cáfol.

Ő a két világháború közötti erdélyi zsidóság intézményrendszerének legszakavatottabb ismerője. Háládatlan és egyben hálás feladat ezzel foglalkozni. Háládatlan, mivel *Gidó Attilának* úgyszólván irattári anyag nélkül² kellene újból összeraknia az akkor épülőfélben létezett világot, amit a vézskorszak rövid idő alatt összezúzott, a Dél-Erdélyben fennmaradt részére pedig a kommunista hatalom mondta ki az ítéletet. Hálás feladat viszont azért, mert hézagpótló munka; minden újra felfedezett dokumentum, adat – akár egy a megfelelő helyre beillesztett mozaik kocka –, árnyalja a már meglévő képet, és hozzájárul a nagy összkép rekonstrukálásához.

Saját szerepét *Gidó Attila* – túlságosan szerényen – úgy jelöli meg, mint aki a kötetet „összeállította”, holott 100 oldal terjedelmű bevezető tanulmánya valóságos könyv a könyvben. Munkamódszere, hogy az eszmetörténeti megközelítésre helyezi a hangsúlyt az eseménytörténeti vizsgálat helyett. Ezáltal lehetősége nyílik az egyes kérdéskörök (köztük a társadalom- és nemzetépítő törekvések, identitáskérdések és az intézmények kialakítási folyamatának) mélyreható elemzésére. A bevezetőt követi az általa válogatott dokumentumgyűjtemény, ami reprezentatív képet ad a két világháború közötti erdélyi zsidó társadalomról, annak eszmei és politikai irányultságáról, a magyar kisebbséghez- és a román hatalomhoz való viszonyulásá-

ról, az ókirályságbeli zsidó hittársaival kialakított kapcsolatáról, továbbá a nagy erőfeszítések árán kifejlesztett intézményrendszeréről. A függelékben közölt nyolcvanhárom írás a „műfaj” szempontjából is igen nagy szórást mutat; találunk közöttük felhívást, nyilatkozatot és emlékiratot, szervezeti szabályzatot és munkaprogramot, számos körlevelet, jelentést és jegyzőkönyvet, búcsúztató- és üdvözlőbeszédet, sőt egy belügyi nyomozótiszt jelentését is, amit a feletteseinek terjesztett fel. E hivatalos iratok után az időszak jelentős zsidó személyiségeinek vitaanyagai és elméleti írásai olvashatók. Hiánypótló a szerző által készített-, és a könyv egyik függelékét képező 1918–1940 közötti időszakot felölelő történeti kronológia, és hasznosak a kötetben szereplő egyes zsidó értelmiségek életrajzi adatai is.³

Az 1920–1940 közötti korszak mind a magyar, mind a román történetírás része (kellene, hogy legyen), gyakorlatilag azonban eddigi vizsgálata mindkét oldalról hiányos. A magyar történészeknek oldalágot jelentett, a román történetírás pedig úgy szólván nem törődött vele. Könyvével Gidó Attila nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy a történelem – időkorlátok által vékonyra szabott – e szeletét, a magyar történetírás eszköztárával élve, elhelyezze a magyar zsidó történetírásban, és annak részévé tegye. Ehhez felhasználja a történetírás kánonjának elfogadott fogalomrendszerét; a korszakot olyan kategóriák segítségével elemzi, mint az aszinkronitás, a közösségi azonosságtudat, a csoportszolidaritás, az integráció, a különböző generációk szerepvállalása, a kettős identitás és a lojalitás.

Melyek a Gidó Attila által vizsgált korszak jellemzői? A két világháború közötti időszakban a román közigazgatás alá került erdélyi zsidóságot összetartó erőter fokozatosan gyengült, ugyanakkor számos szétválasztó hatás erősödött. E helyzet a belső és külső tényezők összetevésének eredője. A zsidóság sokszorosan megosztott volt; felekezeti ortodoxok, neológok (kongresszusi hitvallásúak), status-quo ante alapon állók és haszidok,⁴ de nem elhanyagolható a vallással teljesen szakítók, az ateisták és a kitértek száma sem; különböző szellemi irányzatokhoz és mozgalmakhoz tartoztak a cionistáktól és a nemzeti zsidóktól a magyarkodókig vagy éppen ellenkezőleg, a román hatalommal szövetkezőkig, továbbá a baloldali érzelműekig, kommunistáig és a szabadkőművesekig. Gáll Ernő vezette be a mára szállóigévé vált „kettős kisebbség” kifejezést, amelynek egyik értelmezése, hogy az impériumváltozás után az erdélyi zsidóságot mind az anyanyelvéért, mind a vallásáért hátrányos megkülönböztetés érte; másfelől azt is jelentheti, hogy a kisebbségi sorba jutott magyarságon belül a zsidók vallási kisebbséget képeztek. Erre a „másságra” hol román, hol magyar részről figyelmeztették őket. A román hatóságok erősödő nyomást gyakoroltak azzal a nem is palástolt céllal, hogy a – nemzeti kisebbségnek, nem pedig felekezetnek tekintett – zsidóságot leválasszák a magyarság kebléről.⁵ Később a királyi Romániában is aggasztó méreteket öltött az antiszemita diskurzus; megjelentek és szigorodtak a kirekesztő intézkedések. Időnként zsidóellenes tettelegességre is sor került, mint például a román diákok 1927. decemberi kongresszusát

követően⁶ vagy 1933 tavaszán, amikor vasgárdista és szász hitlerista diákok megtámadták a kolozsvári gyógyszerészeti kar zsidó diákjait.⁷ Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy egyre jelentősebb lett az önszerveződés nemzeti vonala, amely önálló útkereséssel próbálkozott, amennyiben a zsidóság szolidaritására alapozott gazdasági-társadalmi önvédelmi rendszert kívánt kiépíteni.⁸ Gidó Attila rámutat arra, hogy a kettős kisebbségi lét és kettős identitás mellett a két világháború közötti erdélyi zsidóságnak kialakult a kettős- vagy akár többes lojalitása is (a román állammal szembeni-, a magyar kultúra iránti- és a zsidó nemzeti ügyek melletti lojalitása).⁹

Érdekfeszítő kérdéskör a magyar–zsidó viszony alakulása a román közigazgatás alá sodródott Erdélyben. Ligeti Ernő már 1922-ben úgy értékelte, hogy az erdélyi zsidóság egy része leszakadt a magyarságtól azért, hogy nemzeti alapon szervekedett. Hasonlóképpen vélekedett egy évtized múltán a *Nagyváradi Napló*ban Leitner Zoltán újságíró, szerkesztő, politikus: az impériumváltozás után mindenki tudta, hogy „az erdélyi zsidóság és magyarság útjai elválnak” – írta.¹⁰

E fokozatos különválást/leválást a román nyomás, a nemzetközi helyzet és az Erdélybe is begyűrűző magyarországi zsidóellenesség ösztönözték.¹¹ Ennek ellenére az erdélyi zsidóság önmeghatározását továbbra is a sokszínűség és az elképzelések különbözősége jellemezte. Ezeket veszi számba Gidó Attila tanulmányának *Önmeghatározások és viták* című fejezete.

Az első alternatíva a magyarság kérdéseivel való azonosulás további vállalása, a magyarságba történő asszimiláció folytatása volt. Az ókiráltságbeli zsidóktól eltérően, az erdélyi zsidóság csak ritkán volt aktív a hagyományos román politikai pártokban; a középosztály és az értelmiség jelöltjei az Országos Magyar Pártban (OMP) vállaltak szerepet,¹² közöttük dr. Weisz Sándor ügyvédet 1924-ben az OMP képviselőjévé választották,¹³ Hegedűs Nándor újságíró, lapszerkesztő pedig az OMP választói listáján többször is bejutott a román parlamentbe,¹⁴ ahol román nyelvtudásával és érvelőkészségével szerzett elismerést.¹⁵ Az OMP kolozsvári tagozatának 1924-ben alelnöki tisztségébe választott dr. Berkes Salamon az erdélyi zsidóság magyarsághoz való hűségéről biztosította a neki bizalmat szavazó közgyűlést.¹⁶ Ugyanazon év decemberében az OMP brassói nagygyűlésén Leitner Mihály ügyvéd, az OMP dévai tagozatának elnöke, a *Magyar Kisebbség* munkatársa kijelentette, hogy „a magyar zsidó magyar akar maradni”.¹⁷ Hasonló nézeteket vallott a kolozsvári Gombos Benő újságíró és Farkas Mózes ügyvéd, nagyiparos, a kolozsvári Dermata bőr- és cipőgyár felfejlesztője és vezérigazgatója.¹⁸

A nagy tekintélyű, kiváló szónok dr. Kecskeméti Lipót nagyváradi neológ főrabbi a zsidóságot vallásként értelmezte.¹⁹ Az impériumváltozás után Kecskeméti szembehelyezkedett a hirtelen erőre kapott zsidó nemzeti mozgalmakkal, s híveit arra biztatta, hogy lépjenek be az Országos Magyar Pártba, és ne engedjenek sem a baloldali eszmék, sem a cionizmus kísértésének. A Palesztina utáni vágyódást a zsidó

lelkek egyféle „tömegbetegség”-nek, esztelen Messiás-várásnak tekintette, és nem fogadta el, hogy a zsidóság nemzeti nyelve a héber lenne.²⁰ „A zsidónak van anyanyelve, s ez az, amelyen a kultúráját szerezte” – vélte Kecskeméti.²¹ A magyar asszimiláció másik nagyváradi híve dr. Konrád Béla orvos volt, aki 1923–1941 között a neológ hitközség elnöki tisztjét töltötte be, és évekig az OMP nagyváradi intézőbizottságának tagjaként tevékenykedett.²²

A második alternatívát a cionizmus kínálta, az őshazába való kivándorlás eszméje, „a magyar zsidóból zsidó zsidóvá válás útja”.²³ A cionisták önálló nemzetként határozták meg a zsidóságot, amivel elhatárolódtak a magyarságtól, és egyben próbálták az asszimiláció alternatívájának életképtelenségét bizonyítani.²⁴ A különválást és az önálló szerveződést ösztönözte a magyar értelmiségiek soraiban is erősödő antiszemitizmus.²⁵ Ennek ellenére, amint azt Gidó Attila hangsúlyozza, „a cionista mozgalom nem volt magyarság ellenes, hanem – többé-kevésbé – vállalva a magyar kulturális hátteret, zsidó nemzetépítésbe fogott, szorgalmazva a zsidó öntudat megerősítését, a Palesztina-építést.”²⁶

Ide kívánczik a megjegyzés, hogy a magyarságba nem asszimilálódott egyes ortodox hívők és a haszidok külön álláspontot képviseltek azáltal, hogy a zsidó identitásukat vallási alapon-, nem pedig nemzeti szempontok szerint határozták meg. Számukra az impériumváltozás nem okozott jelentősebb mértékű identitásválságot. Elhatárolódtak a magyarságba való beolvadás gondolatától, és szembe helyezkedtek a cionizmussal is, minthogy mindkettőről úgy vélték, hogy veszélyeztetik a valóságosságot és a zsidó hagyományok megtartását.²⁷

Harmadik alternatívát képviselt a románsághoz való közeledés, az új hatalommal való együttműködés. A legtöbb erdélyi közösség azonban ellenezett bármilyen túlzott lépést, ami túlmutatott a román állammal szembeni lojalitáson és az új helyzetbe való beilleszkedéshez szükséges nyelvi, művelődési és gazdasági elvárásokon.²⁸ Az ókiráltságbeli hittestvérekkel való együttműködés sem volt vonzó az erdélyi zsidóság számára. Ezt példázza Klein Miksa esete, aki 1925-ben Molnár Jakabbal Kolozsváron megalakította a Romániai Zsidók Szövetségének erdélyi fiókját, majd marginalizálódott, és csak hat év múltán, az 1931. évi választásokon jutott újra szerephez a cionista támogatással létrehozott Romániai Zsidó Pártban.²⁹

Végül, a negyedik lehetőséget választó zsidók, a baloldali mozgalomhoz való csatlakozásuk folytán kikerültek a zsidó közösségi életből. Ezt példázza Kohn Hillel pályafutása, aki a Zsidó Nemzeti Szövetség alapítói és korai vezetői közé tartozott, majd bekapcsolódott a baloldali cionista mozgalomba, 1924-ben az illegálisan működő Kommunista Párt felé sodródott, majd 1931-ben annak tagja lett. Akkortól az internacionalizmus mellett adta le a voksát, és végképp szakított a cionizmussal.³⁰

Gidó Attila bevezető tanulmányának záró része érdekes kísérletet tesz arra, hogy számszerűsítse az Erdélyben élt zsidó identitástudatú személyeket. Ehhez megvizs-

gálja a romániai választásokon a Zsidó Pártra leadott szavazatok számát és a sékel befizetések (a cionista szervezetek tagjai által befizetett adó) alakulásából következteti ki a cionista mozgalom híveinek számát. Becslése szerint a két világháború közötti erdélyi zsidóság mintegy negyede a cionizmust támogatta és legalább a fele, ráébredve a zsidó öntudatára, a nemzeti önmeghatározás útjára lépett.³¹

„A második világháború előestéjén feltehetően az erdélyi zsidóság többsége »magyarságát« már csak kulturális kötődésként és nem nemzeti identitásként élte meg” – vonja le a végső következtetést Gidó Attila. Röviddel későbbi események azonban nem ezt látszottak igazolni. Észak-Erdély visszatérésének hírére a terület zsidóságának elsöprő többsége valóságos örömmámorban üdvözölte, nagyszámú zsidó család elhagyta a második bécsi döntés által Romániának meghagyott részen levő házat, otthonát, és átköltözött a Magyarországnak ítélt területre.³² A bevonuló honvédek fogadására Észak-Erdély zsidósága is kitzúta a kokárdát, virágessóvel és lelkes éljenzéssel fogadta a „visszatérő magyarokat”.³³ E megállapítás – a korszak időközöbét átlépve – csupán árnyalni szándékszik az erdélyi zsidóság két világháború közötti sorsát. Azt a sorsot, amelynek rendkívüli összetettségét, sokszínűségét és ellentmondásos mivoltát Gidó Attila tanulmánya kiválóan ismerteti.

Jegyzetek

- ¹ Mostantól a csupán oldalszámmal megadott hivatkozások e kötetre vonatkoznak.
- ² A jelentős erdélyi ortodox hitközségek levéltára a háború idején megsemmisült. Ezért, bevallása szerint, a szerző mindössze az aradi hitközség és állami levéltár, a temesvári állami levéltár, valamint a bukaresti Zsidó Levéltárban szétszórtan fellelhető anyagra támaszkodhatott (13. p.) Továbbá felhasználta a – történelemkutatásban másodlagos forrásnak tekintett – korabeli sajtót, különösképpen a kolozsvári *Új Kelet* 1920–1940 között megjelent lapszámain.
- ³ Jól áttekinthetően rendszerezettek a felhasznált forrásmunkák, és a kötet információs anyagának hozzáférhetőségét segíti a rövidítések listája, valamint a már említett szójegyzék és névmutató. Egyes életrajzok sajnos nem kerültek a betűrendes életrajzi függelékbe, hanem lábjegyzetként-, szétszórtan találhatóak meg a bevezető tanulmányban, ami megnehezíti a visszakereshetőségüket.
- ⁴ A Román Királyságban hivatalosan elismert felekezetek: a szefárd, askenázi és a nyugati szertartásúak voltak. Ennek értelmében az erdélyi ortodox és haszid zsidókat az askenáziakhoz sorolták, a neológokat pedig a nyugati szertartásúak közé (39. p.)
- ⁵ Kiemelt disszimilációs kényszert gyakorolt az 1925 végén megjelent Anghelescu-féle magánoktatási törvény, amelynek 36. cikkelye a zsidó oktatási intézmények tanítási nyelvként a románt vagy a „zsidót” írta elő. Ezáltal az iskolák a román, héber és jiddis nyelv között választhattak (37. p.). A törvény értelmében izraelita gyermek nem iratkozhatott magyar felekezeti iskolákba, így nem részesülhetett magyar nyelvű oktatásban, vagyis nem tanulhatott az anyanyelvén (88–89. p.).
- ⁶ Megrongáltak hat nagyváradi zsinagógát, támadást intéztek zsidó tulajdonú vendéglők és kávéházak ellen, ugyanakkor száznál több zsidó polgárt bántalmaztak. A Körös-parti várost elhagyva tovább garázdálkodtak Telegden, Élesden, Csucsán, Bánffyhunyadon, majd Kolozsvárt is feldúlták (45. p.).
- ⁷ 47. p.

- ⁸ 41. p.
- ⁹ 19. p.
- ¹⁰ Leitner elkeseredését az *Erdélyi Lapok*ban 1933-ban közölt antiszemita támadások váltották ki (51. p.).
- ¹¹ 49. p.
- ¹² Vágó Béla: *The Destruction of the Jews of Transylvania* (Erdély zsidóságának elpusztítása). L. Randolph L. Braham (szerk.), *Hungarian–Jewish Studies*. New York: World Federation of Hungarian Jews, 1966, I. 214. p. Megemlítenék itt néhány kivételt is: az 1927-es választásokat megnyerő Nemzeti Liberális Párt révén került a bukaresti parlamentbe Jacobi Emil, aki a Román Zsidók Szövetségét képviselte, az 1928. évi választásokon. A Iuliu Maniu vezette Nemzeti Parasztpárttal kötött egység révén jutottak be a romániai törvényhozásba dr. Fischer Tivadar kolozsvári ügyvéd, cionista vezető (a bihari választókerületben, 1928–1931 között) és dr. Fischer József kolozsvári ügyvéd (a máramarosi kerületben, 1928–1931). Tény az is, hogy 1931-ben Fischer József már az Országos Zsidó Párt színeiben szerzett képviselői mandátumot, akárcsak 1932-ben, amikor Fischer Józsefet (Erdélyben) újból beválasztották a parlamentbe, mellette pedig dr. Marton Ernő kolozsvári ügyvédet, cionista vezetőt, Bukovinában (62–63. p.). L. Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. – Politikai eszmétörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 207. p.
- ¹³ 505. p.
- ¹⁴ 86. p.
- ¹⁵ Dr. Róth Hugó kolozsvári ügyvéd, Hexner Béla kolozsvári bányamérnök az 1930-as években az OMP vezetőségi tagja, dr. Fekete Andor ügyvéd pedig az OMP központi bizottságának tagja volt; 1922-ben az OMP temesvári tagozata Kabos Ármint alelnöknek választotta. Gombos Benó kolozsvári közíró, magántisztviselő 1924-től az OMP központi ellenőre volt (502. p.)
- ¹⁶ 476. p.
- ¹⁷ 479. p.
- ¹⁸ 90. p.
- ¹⁹ 76. p.
- ²⁰ Kecskeméti Lipót: *A nemzeti elv lázában*. L.: K. L. Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság. *Templomi beszédek*. Nagyvárad, Kosmos, 1922, 82–94. p. Részlete Gidó Attila kötetének 41. számú irata (276–284. p.).
- ²¹ Osvát Kálmán (szerk.): *Erdélyi Lexikon (1928)*, 2. kiadás. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2002.
- ²² 476. és 503. p.
- ²³ 86. p.
- ²⁴ 91. p.
- ²⁵ Eisler Mátyás kolozsvári neológ rabbi 1924 végén kijelentette, hogy az OMP nem képviselheti maradéktalanul a zsidóság érdekeit, és aggodalmát fejezte ki a kolozsvári egyetem magyar diákjainak zsidóellenes magatartása miatt, minthogy nyilvánosan állást foglaltak a *numerus clausus* bevezetése mellett (93. p.).
- ²⁶ 86. p.
- ²⁷ 87. p.
- ²⁸ 88. p.
- ²⁹ 88. és 480. p.
- ³⁰ 88. p.
- ³¹ 97–101. p.
- ³² Lőwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár, Koinónia, 2005, 119–122. p.

- ³³ Szemtanúi visszaemlékezésre lásd például: Aurel Socol: Furtuna deasupra Ardealului (Vihar Erdély felett). Cluj, Editura Revistei Tribuna, 1991, 13. p. További tanúságtételeket idéz: Löwy Dániel: Magyar zsidók vagy Mózes-hitű magyarok? – *Identításkeresés odahaza és az otthontól távol*. L. Dávid Gyula és Veress Zoltán (szerkesztők): Kik vagyunk és miért – írások az identitásról. Stockholm, Erdélyi Könyv Egylet, 2008, 127–143. p.